

Tidig mässång på svenska i Västerås stift

FOLKE BOHLIN

Det dubbelblad ur ett svenskspråkigt graduale som i Riksarkivets *Databas över medeltida pergamentsomslag* fått CCM-signaturen Fr 4286 har varit känt sedan början av 1900-talet men har inte ännu fått så stor uppmärksamhet som det förtjänar. Det gömmer nämligen på viktig information om den liturgisk-musikaliska sidan av reformationens införande i Sverige. Några spännande sammanhang som det ingår i skall i det följande behandlas. Men först måste vissa basfakta om dubbelbladet presenteras.

I

Enligt Riksarkivets kataloguppgifter har det dubbla pergamentbladet ursprungligen ingått i ett svenskt graduale som möjligen skrivits i Västerås. En av sångtexterna är känd i tryck först år 1536 varför handskriften, låt vara med tvekan, dateras till tiden efter detta år. Bladet har senare beskrivits för att passa för sin sekundära funktion som omslag kring Västmanlands handlingar 1588:13:2 i Kammarkivet. Det är sedermera avtaget därifrån. Katalogen ger också en redovisning för de två bladens innehåll och en litteraturförteckning, omfattande Collijn 1914,¹ Jacobsson 1958² och *Helgerånet* 1993³.

Till den tidigare forskningen hör dock dessutom Fransén 1927⁴ som till beskrivningen av detta fragment fogat beskrivningen av fem liknande pergamentblad i Uppsala landsarkiv. Dessa hade han påträffat bland räkenskaper från Tortuna och Kungsåra i Västmanland och Folkärna i Dalarna.⁵ Bladen hade tillhört åtminstone tre olika handskrifter. Fransén kallade fragmentet i Kammararkivet för »Pergamentsfolierna från Glanshammar-räkenskaperna 1588» men betonade generellt att sådana Ortsbestämningar inte med säkerhet också gällde hemhörigheten för de sångböcker som fragmenten härrörde från. Av innehållsliga skäl daterade han hela gruppen till 1500-talets senare del, tidigast 1560-talet.

Jacobsson observerade att förutom Glanshammar i Strängnäs stift nämns

i samma räknenskaper flera närliggande orter tillhörande Västerås stift. Han införde därför benämningen Arbogafragmentet (som för att inte ytterligare förvirra diskussionen bibehålls i denna framställning). Med stöd av melodiska variantjämförelser visade han att hela gruppen av fragment följde en för Västerås stift karakteristisk meloditradition. Tillkomsttiden satte han till övergången mellan medeltid och reformationstid.

Brunius undvek beteckningen Arbogafragmentet men anslöt sig till uppfattningen att det tillkommit inom Västerås stift vid reformationstidens början. Som nämnts preciseras tillkomsttiden i Riksarkivets CCM-katalog med tveksamhet till efter 1536.

2

I min opublicerade licentiatavhandling i musikforskning 1965⁶ har jag satt de påfallande vackert och på dyrbart pergament utförda kyrialehandskrifter som omslagsbladen hämtats från i samband med en viktig notis som dragits fram av Ragnar Ekström 1949⁷. Den 24 november 1535 skrev Gustav Vasa till befallningsmannen Peder Hansson i Västerås och begärde att denne skulle ingripa mot vissa bönder i Rytterne socken som hade »upphävt sig mot Guds ord» för vilket de skulle bötfällas.

Brevet var föranlett av en nu förlorad skrivelse från biskop Henrik (Henricus Johannis) som i kungens brev refereras så att biskopen hade anmält att han »institutrat Guds helga ord och låtit sjunga på svenska i Rytterne sockenkyrka». En del av åhörarna hade ogillat detta och kallat det »kätteri och annat sådant». När kungen fick veta vad som hänt reagerade han starkt: det »står oss icke till lidandes, att de skola så skicka sig mot Guds heliga ord.» Befallningsmannen skulle vara biskopen »behjälplig däruti, att samma Guds ord måste få framgång, både där och annorstädes, där oss alla ock bör tillhjälp.»

Kungens reaktion är märklig med tanke på den strama attityd mot ytterligare reformer på gudstjänstlivets område som han intog vid denna tid. Men förklaringen ligger förmodligen till stor del i att biskop Henrik stod så högt i kungens gunst. Det var också taktiskt klokt av Henrik att beteckna händelsen som ett avvisat försök att införa Guds heliga ord i Rytterne församling – Guds ords förkunnande var ju den huvudlinje kungen höll fast vid, gudstjänstreformer fick komma först när tiden var mogen för sådant⁸.

Såvitt bekant är den dramatiska gudstjänsten i Rytterne kyrka 1535 det första belägget på firande av mässa på svenska utanför Stockholm. Formuleringen att Henrik »låtit sjunga på svenska» i sockenkyrkan innebar sannolikt mer än att liturgen mässade böner, läsningar, prefation med instiftelseorden etc. Det verkar rimligt att föreställa sig att biskopen haft med sig en grupp sångare från skolan i den närbelägna stiftsstaden. Innan Henrik försökte införa sång på svenska i landsbygdskyrkorna måste han ha infört denna nyhet i sin domkyrka.

Vad kören kunnat sjunga på svenska var möjligen kyrkovisor men i första hand mässordinariets sånger: Kyrie, Gloria med Laudamus, Sanctus och Agnus dei vartill översättningar fanns att tillgå i Svenska mässan 1531 (nya upplagor utkom redan 1535 och 1537). Kanske sjöng de också mässpropriets sånger men i så fall på latin.⁹

Att mässång på svenska kunde utföras i Rytterne kyrka på hösten 1535 torde förutsätta att man hade tillgång till sångböcker med mässordinariet på svenska. Den av kungamakten gynnade biskop Henrik kan redan då ha satsat stort på att få fram skönskrivna svenskspråkiga musikhandskrifter på pergament. Och skulle de sångböcker varav nu bara några rester återstår ha tillkommit senare än 1535 så representerar de ändå med all sannolikhet samma sångtradition som Västeråsbiskopen på hösten 1535 försökte sprida ut till landsbygdskyrkorna.

Biskop Henrik har uppenbarligen tagit kraftfulla initiativ för mässång på svenska i sitt stift. Sådan hade till en början bara förekommit i huvudstaden.

Detta stämmer inte med den bl a av Fransén hävdade åsikten att ärkebiskop Laurentius Petri i Uppsala »under senare hälften av 1530-talet grundlade den svenska mässångens tradition fram till våra dagar»¹⁰. Adell påstod visserligen att alla sånghandskrifter från åren kring 1540 med mässtexter på svenska härrörde från ärkestiftet men ansåg inte att Laurentius Petri varit ensam bestämmande på detta område. Aspergeshandskriften skall ha utförts utan ärkebiskopens gillande, kanske i Stockholm, kanske av skolmästaren där Ericus Svenonis.¹¹ Den språkliga ojämnheten i de berömda Hög- och Bjuråkerhandskrifterna som skrevs i Uppsala vid 1540-talets början ansåg han visa att ärkebiskopen inte själv redigerat dessa sångböcker »utan möjligen någon av hans medhjälpare vid domkyrkan i Uppsala.»¹²

Det är inte lätt att avgöra vilka insatser Laurentius, vars huvudintresse

förefaller ha gällt den gamla gudstjänstsången på latin, bevisligen gjort för gudstjänstsången på svenska. Man måste hålla i minne att också andra, nu bortglömda aktörer kan ha verkat på detta område. En betydelsefull aktör var just biskop Henrik. De praktfulla men endast fragmentariskt bevarade sångböckerna från Västerås måste ställas vid sidan av de ofta omtalade musikhandskrifterna från ärkestiftet.

4

Översättningen av mässordinariets sånger i Svenska mässan 1531 har använts i sångböckerna från Västerås men den har inte följts slaviskt. De viktigaste avvikelserna gäller dels *Helig*, där ordet *Osanna* i Svenska mässan ersatts med *Saligh gör oss*, dels *Ära*, där vissa ord tillagts.¹³

Melodierna till de olika mässerierna har däremot inte skrivits av efter någon förlaga från Stockholm. I stället har en sannolikt av biskopen utsedd redaktör på ett självständigt sätt lämpat de nya texterna till de i detta stift brukade versionerna av mässmusiken som hade tryckts i det s k *Graduale Arosiense Impressum*.¹⁴

Jacobsson har lyft fram ett antal melodiska detaljer i mässordinariets sånger där den efterreformatoriska Västeråstraditionen (närmast representerad av en sångbok från Rättvik, skriven ca år 1600) tydligt skiljer sig från andra stiftstraditioner men överensstämmer med det tryckta medeltida Västeråsgradualet.¹⁵ Även pergamentfragmenten från reformationstidens början har dessa karakteristiska melodiska vändningar.

På en enda punkt avviker Arbogafragmentet från Västeråstraditionens melodiversion och där är skillnaden stor. Den finns i avslutningen av advents-seriens *Helig*-parti och upprepas strax därpå efter *Välsignad*-partiet (fol 2r). Skillnaden måste dock bero på ett skrivfel: den hypodoriska melodin kan inte som här sker sluta på tonen h. Förklaringen är uppenbarligen att hela slutpartiet och upprepningen därav av misstag tecknats ett steg för högt.

5

Fragmenten härrör från mer än en handskrift. Samma sång kan nämligen förekomma i två av fragmenten. I övrigt kompletterar de varandra dock utan att ge någon helhetsbild av det försvenskade mässordinariet i Västerås stift vid ifråga-

varande tid. Fragmenten kan emellertid jämföras med det fullständiga mässordinarium som ingår i en handskriven sångbok i Transtrands kyrkoarkiv, skriven på papper och sannolikt härrörande från reformationstiden.¹⁶

Transtrandbokens innehåll redovisas i följande tabell med arabiska siffror för de ibland ofullständiga serierna och med angivande av de latinska rubriker för respektive serie som sekundärt har införts där. Därefter förtecknas sångerna med förkortningarna Ky (= Kyrie), Gl (= Gloria med Laudamus), Sa (= Sanctus) och AD (= Agnus Dei). Motsvarande melodier i *Graduale Romanums* mässordinarieserier anges med romerska siffror. I de fall då en sång också ingår i den nuvarande Svenska psalmboken anges detta. Seriernas rubriker suppleras med rubriker i fragmenten. Dessa anges med de ortnamn som finns i de räkenskaper de varit omslag kring.

1 [utan rubrik]

Ky I; Sv ps 696:4

Gl I

2 a *In summis festis* (vid kyrkoårets största högtider; även i Folkärna)

Ky II

b *De sanctis* (på helgondagar; Kungsåra)

Ky IV

Gl IV

Sa II med tropen Tig wari loff; Sv ps 334

3 [utan rubrik]

Ky XI; Sv ps 696:5

Gl II

Sa XVII; Sv ps 698:5

pro/loco (i st f) AD *O rene Gudz lamb* Sv ps 143

4 *In aduentu et in quadrag[esimali]* (för advents- och quadragesimaltiden; äv i Arboga)

Ky XVI

Gl XIV

Sa XV; Sv ps 698:3

AD XV

5 *De spiritu sancto* (för pingsttiden; även i Arboga)

Ky -

Gl ad lib. 1

Sa VIII; Sv ps 698:1

AD VIII

Kungsåra-, Folkärna- och Tortunafragmenten omfattar vissa delar av serie 1–3 medan dubbelbladet i Arbogafragmentet sträcker sig från slutet av *Sanctus* i serie 3 till mitten av *Gloria* i serie 4. Folkärna har till skillnad från de övriga inom källgruppen även Ky V (*Kyrie magnae Deus potentiae*) för stora högtidsdagar, bl a Kristi lekamens fest. Det ingår inte i någon av alla övriga sånghandskrifter från den svenska reformationstiden.¹⁷

Det kan förefalla märkligt att serie 1–3 saknas i faksimilutgåvan av det tryckta Västeråsgradualet. Men förklaringen är säkert att man ännu inte återfunnit alla blad som ingick i den ursprungliga utgåvan.¹⁸ Man kan med rätt hög grad av sannolikhet komplettera gradualet med de tre första serierna enligt reformationstidens Västeråstradition.

Att åtminstone tre av stiftets medeltida serier saknas i Transtrandboken och fragmenten torde däremot bero på ett avsiktligt utelämnande.

När det gäller användningen av Transtrandhandskriftens tredje och fjärde serie har det enligt Kroon redan på medeltiden funnits en skillnad mellan ärkestiftet och övriga stift. I ärkestiftet användes dessa båda serier för sommar- respektive vintersöndagar medan i övriga stift den senare var allmän söndagsserie (så bl a i det tryckta Västeråsgradualet) och den förra sjöngs på apostlafester (den saknas i de återfunna delarna av gradualet). Samma skillnad ansåg sig Kroon kunna spåra i 1500-talskällorna.¹⁹

Sambandet är dock inte oomtvistligt eftersom Kroon till den förra serien räknar också den tydligen först efter reformationen uppträdande serie som han givit beteckningen (14) 19 a och som kombinerar *Kyrie* och *Gloria* ur den första serien med *Sanctus* och *Agnus Dei* ur den andra. I den här behandlade källgruppen är den senare serien inte allmän söndagsserie utan enligt rubrikerna både i Transtrandhandskriften och i Arbogafragmentet avsedd bara för söndagarna under advents- och quadragesimaltiderna. Tyvärr har ingen av källorna någon rubrik för den förra serien men en möjlighet kunde vara att den skulle sjungas på årets alla övriga vanliga söndagar, alltså ganska ofta. I just den serien har *Agnus Dei* som

saknas i de två första serierna ersatts med en metrisk, rimmad parafras, *O rene gudz lamb*.

Den sångens förekomst här är utomordentligt intressant eftersom det synes vara det äldsta hittills kända melodibelägget över huvudtaget för Nicolaus Decius inte minst genom inledningskören i Bachs Matteuspassion välkända *O Lamm Gottes unschuldig* som anses ha skrivits redan 1523 och därmed vara den äldsta evangeliska kyrkovisan.²⁰

Decius sång hade här en rent liturgisk funktion såsom organiskt inlemmad i det försvenskade mässordinariet som var den bärande musikaliska delen när man började sjunga mässan på svenska. I Västerås stift skedde det redan år 1535.

Summary

Among the fragments of medieval parchment codices in the National archive, *Riksarkivet*, in Stockholm, is a double folio which now has the signature Fr 4286. It stems from one of the handwritten liturgical songbooks from the 16th century with Swedish texts but is exceptional as being so beautifully written on parchment. The fragment contains parts of the Gregorian *ordinarium missae*. It is believed to stem from Västerås, centre of a bishopric west of the Stockholm region, and to have been written after 1536. Similar parchment fragments from the same area have been found in the *Uppsala landsarkiv*.

In this study this group of fragments is put in connection with the first report of a Mass service with singing in Swedish celebrated in a church outside of Stockholm which happened in the autumn of 1535 in Rytterne church not far from Västerås. It caused so strong reactions that the newly elected bishop Henricus Johannis brought the matter to King Gustavus Vasa.

What was sung in Swedish must primarily have been the songs of the Mass ordinary. The bishop can have brought singers from Västerås with him for this purpose. These singers must have had access to songbooks where someone had adapted the words of the Swedish Mass printed in 1531 to the old melodies according to the special tradition of the Västerås bishopric. The undated songbooks from Västerås whereof only a few folios remain today can either be identical with the songbooks from 1535 or copies of these.

A somewhat younger paper manuscript from Transtrand in the same bishopric contains a complete version of the Swedish Mass ordinary of the

fragments. Several melodic details in them were typical for the Västerås diocese already before the reformation.

A fact of international interest is that *Agnus Dei* has been replaced by Nicolaus Decius' *O Lamm Gottes* in Swedish translation. It seems as if the Västerås songbooks are somewhat older than the oldest printed German version of this song which is regarded as the first German *Kirchenlied*, written already in 1523.

The parchment fragments seem to be a result of the steps that bishop Henricus Johannis took in 1535 towards the introduction of liturgical singing in the vernacular. Laurentius Petri, the first evangelical archbishop of Uppsala, was not the only initiator in this field.

NOTER

1 Isak Collijn, *Handlingar angående undersökning av äldre arkivalieomslag i kammrararkivet och riksarkivet* (Stockholm 1914, s 66). Collijn ansåg det möjligt att sångboken endera skrivits för nunnor som inte var så skickliga i gudstjänstlatinet eller att den tillkommit först under reformationstidens början.

2 Jacob Jacobsson, *Mässans budskap. En studie i de fasta sångpartierna i svenska mässan under reformationstiden* (Bibliotheca Theologiae Practicae 7, Lund 1958, s 51 och 56).

3 Jan Brunius, 'Från svensk och baltisk medeltid', *Helgerånet*, red Kerstin Abukhanfusa, Jan Brunius & Solbritt Benneth (Stockholm 1993, s 185 med fig 140 [faksimil av första bladets baksida]).

4 Natanael Fransén, 'Svensk mässa präntad på pergament. Graduale-Kyriale (Ordinarium missæ) på svenska från 1500-talet', *Svensk tidskrift för musikkforskning* 9 (1927, s [19] - 38).

5 Vid förfrågan i början av år 2004 kunde man på Uppsala landsarkiv dessvärre inte återfinna dessa fragment. Två av de fyra sidorna i Kungsårafragmentet är dock tillgängliga eftersom de återgivits i faksimil i Franséns artikel 1927 (s [27-28]).

6 Folke Bohlin, *Studier i den svenska reformationstidens psalmsång* (maskinskrift, Institutionen för musikvetenskap vid Uppsala universitet 1965).

7 Ragnar Ekström, *Västerås stifts herdaminne* I:2 (Falun 1949, s 175); en i vissa detaljer avvikande läsning av notisen ger Åke André, *Sveriges kyrkohistoria* 3. *Reformationstid* (Stockholm 1999, s 82f).

8 Kapitel 9 hos André 1999.

9 Se härtill Christer Pahlmblad, *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden* (Bibliotheca Theologiae Practicae 60, Lund 1998, särskilt s 65-78).

10 Nat. Fransén, 'Källorna till den svenska reformationstidens liturgiska utveckling. Kort översikt', *Kyrkohistorisk årsskrift* 35 (1935, s 173). Den traditionella bilden av brodern Olavus som inte bara utgivare av Svenska mässan utan också som dess upphovsman har t o m byggts ut med hypotesen att han skulle ha samarbetat med musikspecialisten Laurentius när mässans sångpartier försvenskades i slutet av 1520-talet. Se Harald Göransson, 'Musiken under reformationstiden' i Åke Andrén, *Sveriges kyrkohistoria 3. Reformationstid* (Stockholm 1999, s 264). Hypotesen faller redan av det skälet att Laurentius åren 1527-30 befann sig utomlands för studier i Wittenberg.

11 Arthur Adell, 'Mässa och tidegärd hos Laurentius Petri', *Svenskt gudstjänstliv* 38 (1963, s 7f).

12 Arthur Adell, 'Liturgisk-historisk inledning', *Musikhandskrifter från Högs och Bjuråkers kyrkor*, utg Arthur Adell (Laurentius Petri Sällskapetets urkundserie 1, Lund 1941, s 34).

13 Jacobsson 1958 s 66f. Där nämns bl a att tilläggen *oc herligheet och then helgha ande* gjorts i Arbogafragmentets pingstserie. Se faksimilet av denna sida i Brunius 1999, s 185. Eftersom språkliga detaljer kan vara betydelsefulla för forskningen bör angående transkriptionen av sångtexten påpekas att Arbogafragmentet har formerna *wilia, aere* och *koning* där Svenska mässan har *wilie, aere* resp *konung*. Som läsaren lätt kan konstatera har några fel insmugit sig i transkriptionen (det bör stå *himmelske, koning* och *faderens*).

14 Ett inte helt fullständigt exemplar av detta graduale har kunnat sammanställas. Det finns utgivet i faksimil av Toni Schmid under titeln *Graduale Arosiense Impressum* (Laurentius Petri sällskapetets urkundsserie VII, Lund 1959-65).

15 Jacob Jacobsson, 'Das Graduale Arosiense. Zur Frage des einzigen erhaltenen gedruckten Graduals der schwedischen Kirche des Mittelalters', *Kyrkohistorisk årsskrift* 60 (1960, s [9]-33)

16 Handskriften har beskrivits i Sigurd Kroon, *Ordinarium missae. Studier kring melodierna till Kyrie, Gloria, Sanctus och Agnus dei t.o.m. 1697 års koralpsalmbok* (Lunds universitets årsskrift. N.F. Avd. 1. Bd 49. Nr 6, Lund 1953, s 137f). Datering till reformationstiden i Bohlin 1965, B 15f.

17 Jacobsson 1958, s 205.

18 I innehållsöversikten i Kroon 1953, s 33 har luckorna före de sidor som i den senare utgivna faksimilutgåvan fick sidnumren 445, 447 och 451 tydligt markerats. Men så har inte skett i motsvarande uppställning i efterskriften till faksimilutgåvan *Graduale Arosiense Impressum* (1959-65, s 84). Denna uppställning är tyvärr bristfällig också i andra avseenden.

19 Kroon 1954, s 175f och 201f.

20 Sångens historia i Sverige behandlas i Bohlin 1965 s D 1-45.

REFERENSER

- Arthur Adell, 'Liturgisk-historisk inledning', *Musikhandskrifter från Högs och Bjuråkers kyrkor*, utg Arthur Adell (Laurentius Petri Sällskapet's urkundserie 1, Lund 1941).
- Arthur Adell, 'Mässa och tidegärd hos Laurentius Petri', *Svenskt gudstjänstliv* 38 (1963).
- Åke Andrén, *Sveriges kyrkohistoria 3. Reformationstid* (Stockholm 1999).
- Folke Bohlin, *Studier i den svenska reformationstidens psalmsång* (maskinskriven licentiatavhandling, Institutionen för musikvetenskap vid Uppsala universitet, 1965).
- Jan Brunius, 'Från svensk och baltisk medeltid', *Helgerånet*, red Kerstin Abukhanfusa, Jan Brunius & Solbritt Benneth (Stockholm 1993, s 184-188).
- Isak Collijn, *Handlingar angående undersökning av äldre arkivalieomslag i kammararkivet och riksarkivet* (Stockholm 1914).
- Ragnar Ekström, *Västerås stifts herdaminne* I:2 (Falun 1949).
- Natanael Fransén, 'Svensk mässa präntad på pergament. Graduale-Kyriale (Ordinarium missæ) på svenska från 1500-talet', *Svensk tidskrift för musikforskning* 9 (1927, s [19] - 38).
- Natanael Fransén, 'Källorna till den svenska reformationstidens liturgiska utveckling. Kort översikt', *Kyrkohistorisk årsskrift* 35 (1935, s [147]-207).
- Harald Göransson, 'Musiken under reformationstiden' i Åke Andrén, *Sveriges kyrkohistoria 3. Reformationstid* (Stockholm 1999, s 260-270).
- Jacob Jacobsson, *Mässans budskap. En studie i de fasta sångpartierna i svenska mässan under reformationstiden* (Bibliotheca Theologiae Practicae 7, Lund 1958).
- Jacob Jacobsson, 'Das Graduale Arosiense. Zur Frage des einzigen erhaltenen gedruckten Graduals der schwedischen Kirche des Mittelalters', *Kyrkohistorisk årsskrift* 60 (1960, s [9]-33).
- Sigurd Kroon, *Ordinarium missae. Studier kring melodierna till Kyrie, Gloria, Sanctus och Agnus dei t.o.m. 1697 års koralpsalmbok* (Lunds universitets årsskrift. N.F. Avd. 1. Bd 49. Nr 6, Lund 1953).
- Christer Pahlmblad, *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden* (Bibliotheca Theologiae Practicae 60, Lund 1998).